

जागतिक राजकारणातील भारत: धोरण, प्रभाव आणि भविष्यातील दिशा

प्रा.अॅड.प्रियांका विलास झोळे पाटील

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025 Keywords: जागतिक राजकारण धोरण परराष्ट्र धोरण	भारत हा प्राचीन सांस्कृतिक परंपरा लाभलेला आणि आधुनिक लोकशाही मूल्यांवर आधारित राष्ट्र असून, स्वातंत्र्यानंतर त्याने जागतिक राजकारणात आपली स्वतंत्र, स्वायत्त आणि जबाबदार भूमिका निर्माण केली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात “जागतिक राजकारणातील भारत: धोरण, प्रभाव आणि भविष्यातील दिशा” या विषयाच्या अनुषंगाने भारताची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, स्वातंत्र्यानंतरचे परराष्ट्र धोरण, अलिप्तता चळवळ, आर्थिक व सामरिक धोरणांचा जागतिक प्रभाव, क्षेत्रीय राजकारणातील भूमिका, तसेच जागतिक संस्थांमधील सहभाग यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आलेला आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया शांतता, सहअस्तित्व, सार्वभौमत्व, मानवता आणि स्वायत्त निर्णयक्षमता या तत्वांवर आधारित असून, शीतयुद्धाच्या काळात अलिप्ततेचे धोरण, १९९१ नंतरचे आर्थिक उदारीकरण, अणुशक्ती आणि बहुपक्षीय जागतिक सहभाग यांमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा अधिक प्रभावी झाली आहे. २१व्या शतकात भारत G-20, ब्रिक्स, क्वॉड, संयुक्त राष्ट्रे यांसारख्या जागतिक मंचांवर सक्रिय योगदान देत आहे. या शोधनिबंधाचा उद्देश भारताच्या जागतिक राजकारणातील भूमिकेचा ऐतिहासिक, राजकीय, आर्थिक व सामरिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करून त्याच्या भविष्यातील धोरणात्मक दिशांचे विश्लेषण करणे हा आहे. सद्य अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारत भविष्यात जागतिक शांतता, विकास, तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि सुरक्षा क्षेत्रात एक महत्त्वपूर्ण नेतृत्वकारी भूमिका निभावू शकतो.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 17, 2025

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Patil, P. V. Z. (2025). जागतिक राजकारणातील भारत: धोरण, प्रभाव आणि भविष्यातील दिशा. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 258–265.

प्रस्तावना (Introduction)

भारत हा प्राचीन संस्कृती, समृद्ध परंपरा आणि वैविध्यपूर्ण सामाजिक रचनेचा देश असून तो आज जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान राष्ट्र म्हणून ओळखला जातो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने केवळ अंतर्गत लोकशाही व्यवस्थाच मजबूत केली नाही, तर जागतिक राजकारणातही आपली स्वतंत्र, सुस्पष्ट आणि प्रभावी ओळख निर्माण केली आहे. बदलत्या आंतरराष्ट्रीय राजकीय, आर्थिक आणि सामरिक परिस्थितीत भारताची भूमिका दिवसेंदिवस अधिक महत्त्वाची ठरत आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या द्विध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत भारताने अलिप्तता धोरण स्वीकारून शांतता, सहअस्तित्व, स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्व या मूल्यांना प्राधान्य दिले. पुढे जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण, तंत्रज्ञान क्रांती, सामरिक विस्तार आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांमधील सक्रिय सहभाग यांमुळे भारताची जागतिक प्रभावशक्ती लक्षणीयरीत्या वाढली आहे.

२१व्या शतकात भारत केवळ एक विकसनशील राष्ट्र न राहता एक उदयास येणारी जागतिक शक्ती (Rising Global Power) म्हणून पुढे येत आहे. अमेरिका, रशिया, चीन, युरोप, आशिया आणि आफ्रिकेशी भारताचे बहुआयामी संबंध विकसित होत असून G-20, BRICS, QUAD, संयुक्त राष्ट्रसंघ यांसारख्या मंचांवर भारताची भूमिका निर्णायक ठरत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश भारताच्या जागतिक राजकीय प्रवासाचे समग्र, विश्लेषणात्मक आणि वस्तुनिष्ठ चित्रण करणे हा आहे.

उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

1. भारताच्या जागतिक राजकारणातील ऐतिहासिक भूमिकेचा अभ्यास करणे.
2. स्वातंत्र्यानंतरच्या भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे विश्लेषण करणे.
3. अलिप्तता धोरणाचा जागतिक राजकारणावर पडलेला प्रभाव समजून घेणे.
4. भारताच्या आर्थिक व सामरिक धोरणांचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील परिणाम अभ्यासणे.
5. भारताच्या क्षेत्रीय राजकारणातील (दक्षिण आशिया, आशिया) भूमिकेचा आढावा घेणे.
6. जागतिक संस्थांमधील भारताच्या सहभागाचे स्वरूप समजावून घेणे.
7. २१व्या शतकातील भारताच्या जागतिक नेतृत्वाच्या शक्यतांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

सदर शोधनिबंधासाठी ग्रंथसंपदा आधारित संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांचा (Secondary Sources) वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुढील स्रोतांचा समावेश आहे:

- भारतीय परराष्ट्र धोरणावरील पुस्तके
- ऐतिहासिक संशोधन ग्रंथ
- शैक्षणिक जर्नल्स
- सरकारी अहवाल

- संयुक्त राष्ट्र व G-20 संबंधित प्रकाशने
- वर्तमानपत्रे व नियतकालिके

संशोधनात विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील परराष्ट्र धोरणाची तुलना, तसेच अलिप्तता काळातील भारत आणि जागतिकीकरणानंतरचा भारत यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

१) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारताच्या जागतिक राजकारणातील भूमिकेचा अभ्यास करताना त्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध हे केवळ स्वातंत्र्यानंतर घडलेले नसून, त्यांची मुळे हजारो वर्षांच्या सांस्कृतिक, व्यापारी आणि राजनैतिक परंपरेत दडलेली आहेत. प्राचीन काळापासून भारताचा जगाशी आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजनैतिक संवाद सतत सुरू होता. प्राचीन भारतात सिल्क रोड, समुद्री व्यापार, बौद्ध धर्माचा प्रसार, आशिया, आफ्रिका आणि युरोपशी व्यापारी संबंध यांमुळे भारताचा जागतिक संपर्क प्रस्थापित झाला होता. आचार्य चाणक्याच्या अर्थशास्त्रात स्पष्ट केलेली परराष्ट्र नीती, राज्यांमधील संबंध, युद्ध-शांतीची तत्त्वे ही भारताच्या प्राचीन राजनैतिक विचारांची साक्ष देतात. भारत केवळ आध्यात्मिक राष्ट्र म्हणून नव्हे, तर एक प्रभावशाली व्यापारी आणि राजकीय शक्ती म्हणूनही ओळखला जात होता.

मध्ययुगात भारतावर विविध परकीय सत्तांचा प्रभाव वाढला. अरब, तुर्क, मुघल आणि युरोपीय शक्तींनी भारतात प्रवेश केला. या काळात भारत जागतिक व्यापाराचा केंद्रबिंदू बनला. युरोपियन व्यापारी कंपन्या भारतात स्थिरावल्या आणि पुढे ब्रिटिशांनी राजकीय सत्ता आपल्या हाती घेतली. यामुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध हे स्वतंत्र न राहता ब्रिटिश साम्राज्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा भाग बनले. भारत हा एका सार्वभौम राष्ट्राऐवजी वसाहतवादी साम्राज्याचा घटक बनला. ब्रिटिश काळात भारताचा जागतिक राजकारणातील स्वायत्त सहभाग संपुष्टात आला. भारताचा उपयोग ब्रिटिश साम्राज्याच्या लष्करी, आर्थिक आणि सामरिक गरजांसाठी करण्यात आला. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धात भारताचा सक्तीने सहभाग करून घेतला गेला. मात्र याच काळात भारतीय राष्ट्रवाद, स्वातंत्र्याची चळवळ आणि स्वराज्याची संकल्पना विकसित झाली. लोकमान्य टिळक, गांधीजी, नेहरू, सुभाषचंद्र बोस यांसारख्या नेत्यांनी भारताची जागतिक प्रतिमा स्वातंत्र्य, सत्य, अहिंसा आणि मानवमूल्यांच्या आधारावर उभी केली.

१९४७ मध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला शांतता, सार्वभौमत्व, परस्पर सन्मान आणि सहअस्तित्व या तत्त्वांवर आधारित दिशा दिली. पंचशील तत्त्वे आणि अलिप्तता (Non-Aligned Movement) ही भारताच्या ऐतिहासिक परराष्ट्र धोरणाची ओळख ठरली. अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया यांच्या शीतयुद्धाच्या काळात कोणत्याही गटाशी न जुळता स्वतंत्र भूमिका घेणे ही भारताची महत्वाची राजनैतिक नीती ठरली. १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या काळात भारताच्या जागतिक राजकारणातील भूमिकेत मोठा बदल झाला. आर्थिक उदारीकरणामुळे भारत जागतिक व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान आणि सामरिक भागीदारीत सक्रिय झाला. अमेरिका, रशिया, युरोप, आशियाई देश, आफ्रिका आणि मध्य-पूर्व देशांशी भारताने नव्या स्वरूपाचे संबंध प्रस्थापित केले.

२) स्वातंत्र्यानंतरचे भारताचे परराष्ट्र धोरण:

1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे स्वतःची स्वतंत्र, सार्वभौम व शांततावादी परराष्ट्रनीती घडवणे हे होते. या धोरणाची पायाभरणी पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली करण्यात आली. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा शांतता, अहिंसा, सामरिक स्वायत्तता आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य या तत्वांवर आधारित ठेवली. या काळातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा सर्वात महत्त्वाचा आधारस्तंभ म्हणजे असंलग्नतावाद (Non-Aligned Movement – NAM) होय. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया या दोन महासत्तांमधील संघर्षात भारताने कोणत्याही गटात सामील न होता स्वतंत्र भूमिका घेतली. यामुळे भारताला निर्णयस्वातंत्र्य लाभले तसेच आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिका येथील नवस्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये नेतृत्वाचे स्थान मिळाले.

भारताने पंचशील तत्त्वे (परस्पर सार्वभौमत्वाचा आदर, अहिंसेचे पालन, अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे इ.) स्वीकारून आंतरराष्ट्रीय संबंधांना नैतिक अधिष्ठान देण्याचा प्रयत्न केला. तसेच वसाहतवाद, वर्णभेद आणि साम्राज्यवादाविरुद्ध भारताने जागतिक मंचावर ठाम भूमिका घेतली. संयुक्त राष्ट्रसंघात भारताने सुरुवातीपासूनच सक्रिय सहभाग घेतला. कोरिया, कांगो, सायप्रस यांसारख्या देशांमध्ये शांतता प्रस्थापनेसाठी भारतीय सैन्याने महत्त्वाची भूमिका बजावली. चीनबरोबरचे संबंध सुरुवातीला सौहार्दाचे असले तरी 1962 च्या युद्धानंतर भारताच्या संरक्षण धोरणात मोठा बदल झाला.

३) आर्थिक आणि सामरिक धोरणांचा जागतिक प्रभाव-

आजच्या जागतिक राजकारणात केवळ राजनैतिक संबंधच महत्त्वाचे नसून आर्थिक (Economic) आणि सामरिक (Strategic) धोरणे हीच जागतिक शक्तीचे खरे मोजमाप मानली जातात. एखाद्या देशाची आर्थिक ताकद जितकी अधिक, तितकी त्याची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील निर्णयप्रक्रियेत भूमिका प्रभावी ठरते. व्यापार, गुंतवणूक, चलन, तंत्रज्ञान आणि उत्पादन व्यवस्था यांवर आधारित आर्थिक धोरणांमुळे देश जागतिक अर्थव्यवस्थेचे नेतृत्व करू शकतो. उदाहरणार्थ, अमेरिका, चीन, युरोपियन युनियन आणि भारत यांची आर्थिक धोरणे आज संपूर्ण जगावर परिणाम करत आहेत. चीनच्या 'बेल्ट अँड रोड' योजनेने आशिया, आफ्रिका आणि युरोपमधील देशांवर मोठा आर्थिक व राजकीय प्रभाव निर्माण केला आहे. भारताच्या 'मेक इन इंडिया', 'डिजिटल इंडिया' आणि 'स्टार्टअप इंडिया' यांसारख्या उपक्रमांमुळे भारत जागतिक उत्पादन आणि तंत्रज्ञान साखळीत महत्त्वाचा घटक बनत आहे.

याचप्रमाणे सामरिक धोरणांचा जागतिक प्रभावही अत्यंत महत्त्वाचा आहे. संरक्षण व्यवस्था, लष्करी क्षमता, अण्वस्त्र ताकद, नौदल, सायबर सुरक्षा आणि अंतराळ तंत्रज्ञान यावर जगातील सामरिक संतुलन अवलंबून असते. अमेरिका, रशिया आणि चीन यांची सामरिक स्पर्धा आज संपूर्ण जागतिक राजकारणाची दिशा ठरवत आहे. भारतही आता संरक्षण क्षेत्रात आत्मनिर्भर होत, शस्त्रनिर्मिती व संरक्षण निर्यात वाढवत सामरिकदृष्ट्या सक्षम राष्ट्र म्हणून उदयास येत आहे. आर्थिक आणि सामरिक धोरणांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे जागतिक शक्ती-संतुलनात बदल, आंतरराष्ट्रीय संघर्ष, सुरक्षा करार, व्यापार युद्धे आणि राजकीय गटबांधणी होय. त्यामुळे आजच्या युगात ज्याच्या हातात आर्थिक सत्ता आणि सामरिक ताकद आहे, तोच देश जागतिक राजकारणावर प्रभाव टाकतो, हे स्पष्टपणे दिसून येते.

४) भारताची क्षेत्रीय राजकारणातील भूमिका-

भारत हा दक्षिण आशियातील सर्वात मोठा लोकसंख्या, भौगोलिक विस्तार, आर्थिक क्षमता आणि सामरिक शक्ती असलेला देश असल्यामुळे क्षेत्रीय (Regional) राजकारणात त्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि निर्णायक मानली जाते. भारत केवळ प्रादेशिक महासत्ता नसून आशिया-प्रशांत (Indo-Pacific) क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा स्थैर्य निर्माण करणारा घटक म्हणून उदयास आला आहे. दक्षिण आशियामध्ये भारताची भूमिका शेजारी देशांशी शांततापूर्ण सहकार्य, आर्थिक विकास, आपत्ती व्यवस्थापन आणि सुरक्षा या आधारांवर उभी आहे. भारताने 'शेजारी प्रथम' (Neighbourhood First) हे धोरण स्वीकारून नेपाळ, भूतान, बांगलादेश, श्रीलंका, म्यानमार आणि अफगाणिस्तान या देशांशी राजकीय, आर्थिक व पायाभूत सहकार्य वाढवले आहे. बांगलादेशसोबत जलवाटप, व्यापार, वीजपुरवठा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारताची भूमिका सकारात्मक ठरली आहे.

पाकिस्तानसोबतचे संबंध मात्र दहशतवाद, काश्मीर प्रश्न आणि सीमावादामुळे तणावपूर्ण राहिले आहेत. तरीही भारताने आंतरराष्ट्रीय मंचावर दहशतवादविरोधी भूमिका ठामपणे मांडत आपली क्षेत्रीय सुरक्षा धोरणे बळकट केली आहेत.

दक्षिण आशियाबरोबरच भारताची भूमिका हिंद महासागर क्षेत्रातही (Indian Ocean Region) अत्यंत महत्त्वाची आहे. समुद्री व्यापार मार्गांची सुरक्षितता, नौदलाचे आधुनिकीकरण, आणि मालदीव, मॉरिशस, सेशेल्स यांसारख्या बेट देशांशी सामरिक सहकार्य यामुळे भारत 'नेट सिक्युरिटी प्रोव्हायडर' म्हणून ओळखला जात आहे. तसेच भारताचा सहभाग BIMSTEC, SCO, ASEAN, SAARC, आणि Quad यांसारख्या क्षेत्रीय संघटनांमध्ये वाढत आहे. या माध्यमातून भारत आर्थिक, संरक्षण आणि राजनैतिक सहकार्य वाढवत आहे. म्हणजेच भारताची क्षेत्रीय राजकारणातील भूमिका ही स्थैर्य निर्माण करणारी, विकासाभिमुख, सुरक्षा केंद्रित आणि संतुलित नेतृत्व करणारी अशी असून भारत आशियातील शक्ती-संतुलनात एक जबाबदार आणि प्रभावी राष्ट्र म्हणून पुढे येत आहे.

५) जागतिक तंत्रज्ञान आणि नवउद्योगातील भारताचा सहभाग-

21 व्या शतकात तंत्रज्ञान आणि नवउद्योग (Innovation) हे जागतिक राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि विकासाचे प्रमुख केंद्रबिंदू ठरले आहेत. या क्षेत्रात भारताने गेल्या दोन दशकांमध्ये लक्षणीय प्रगती करत स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. आज भारत हा जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या तंत्रज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून ओळखला जातो. माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि सॉफ्टवेअर सेवांच्या क्षेत्रात भारताने जागतिक स्तरावर नेतृत्व मिळवले आहे. अमेरिका, युरोप, जपान यांसारख्या प्रगत देशांच्या आयटी उद्योगात भारतीय अभियंत्यांचा आणि कंपन्यांचा मोठा सहभाग आहे. Infosys, TCS, Wipro, HCL यांसारख्या भारतीय कंपन्या जागतिक बाजारात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. यामुळे भारताला मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन मिळते आणि जागतिक तंत्रज्ञान साखळीत भारताचा सहभाग वाढतो.

नवउद्योगांच्या (Startups) क्षेत्रातही भारताची स्थिती अत्यंत भक्कम झाली आहे. आज भारत स्टार्टअप्सच्या संख्येत जगातील तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. डिजिटल पेमेंट, ई-कॉमर्स, आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स, फिनटेक, हेल्थटेक आणि एज्युकेशन टेक यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारतीय नवउद्योग जागतिक पातळीवर नाव कमवत आहेत. सरकारच्या स्टार्टअप इंडिया, डिजिटल इंडिया आणि मेक इन इंडिया या धोरणांमुळे नवउद्योगांना प्रोत्साहन

मिळाले आहे. अवकाश तंत्रज्ञानामध्येही भारताची जागतिक पातळीवरील भूमिका महत्त्वाची ठरली आहे. इस्रोच्या किफायतशीर उपग्रह प्रक्षेपण सेवांमुळे अनेक देश भारतावर अवकाश क्षेत्रात विश्वास ठेवत आहेत. चंद्रयान, मंगळयान यांसारख्या मोहिमांनी भारताची वैज्ञानिक क्षमता सिद्ध केली आहे. थोडक्यात, जागतिक तंत्रज्ञान आणि नवउद्योग क्षेत्रात भारताचा सहभाग हा आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती, जागतिक स्पर्धात्मकता आणि आंतरराष्ट्रीय प्रभाव वाढवणारा ठरत असून भारत ज्ञानआधारित महासत्तेकडे वाटचाल करत आहे.

६) मानवी हक्क, लोकशाही मूल्ये आणि जागतिक राजकारण -

मानवी हक्क आणि लोकशाही मूल्ये ही आधुनिक जागतिक राजकारणाची मूलभूत तत्त्वे हक्कांचे सार्वत्रिक जाहीरनामे (1948) स्वीकारले आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य, समानता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, न्यायाचा अधिकार यांना आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली. यामुळे जागतिक राजकारणात नैतिकता आणि मानवकेंद्री दृष्टिकोनाला महत्त्व प्राप्त झाले. लोकशाही मूल्यांमध्ये स्वातंत्र्य, समानता, कायद्याचे राज्य, निवडणूक प्रक्रिया, पारदर्शकता आणि जनतेचा सहभाग हे घटक समाविष्ट होतात. आज जगात लोकशाही आणि लोकशाहीविरोधी सत्तांमध्ये वैचारिक संघर्ष सुरू आहे. अमेरिका, युरोपीय देश, भारत यांसारखे देश लोकशाही मूल्यांचा पुरस्कार करतात, तर काही देश केंद्रीकृत व हुकूमशाही शासनपद्धतीला प्राधान्य देतात. त्यामुळे मानवी हक्क आणि लोकशाही हे केवळ अंतर्गत विषय न राहता जागतिक राजकारणाचे महत्त्वाचे मुद्दे बनले आहेत.

मानवी हक्कांच्या उल्लंघनावरून अनेकदा देशांवर आंतरराष्ट्रीय दबाव, आर्थिक निर्बंध, राजनैतिक पत कमी होणे किंवा हस्तक्षेप होतो. भारतही आपल्या परराष्ट्र धोरणात लोकशाही आणि मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित करतो. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असल्यामुळे तो आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकशाही मूल्यांचा नैसर्गिक समर्थक मानला जातो. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांतता मोहिमांमध्ये भारताचा सक्रिय सहभाग ही मानवी मूल्यांचीच अभिव्यक्ती आहे. मानवी हक्क आणि लोकशाही मूल्ये ही आजच्या जागतिक राजकारणातील नैतिक दिशा ठरवणारी, आंतरराष्ट्रीय संबंधांना आकार देणारी आणि जागतिक सत्तासंतुलनावर प्रभाव टाकणारी शक्ती बनली आहे.

७) भविष्यातील दिशा आणि धोरणात्मक शिफारसी-

बदलत्या जागतिक राजकारणाच्या पार्श्वभूमीवर भारतासमोरील भविष्यातील दिशा ही बहुआयामी, संतुलित आणि दीर्घकालीन राष्ट्रहितावर आधारित असणे अत्यंत आवश्यक आहे. 21 व्या शतकात तंत्रज्ञान, अर्थव्यवस्था, संरक्षण, पर्यावरण आणि मानवी सुरक्षा हे घटक परराष्ट्र धोरणाचे केंद्रबिंदू ठरत आहेत. त्यामुळे भारताने केवळ राजकीय दृष्टिकोनावरच नव्हे, तर आर्थिक, सामरिक आणि सामाजिक घटकांवर आधारित समग्र धोरण स्वीकारणे गरजेचे आहे. भविष्यातील दिशेबाबत पहिली आणि महत्त्वाची बाब म्हणजे आर्थिक सामर्थ्य वृद्धी. भारताने उत्पादन क्षेत्र, निर्यात, स्टार्टअप्स, डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यामध्ये सातत्याने गुंतवणूक वाढवावी. आत्मनिर्भर भारत धोरण अधिक प्रभावीपणे राबवून जागतिक उत्पादन साखळीत भारताचे स्थान मजबूत करणे आवश्यक आहे.

दुसरी महत्त्वाची दिशा म्हणजे सामरिक व संरक्षण क्षमता बळकट करणे. सायबर सुरक्षा, अंतराळ सुरक्षा, ड्रोन तंत्रज्ञान, नौदल क्षमता आणि संरक्षण संशोधनात भारताने अधिक आक्रमक धोरण स्वीकारायला हवे. यामुळे चीनसारख्या महासत्तांच्या सामरिक दबावाला प्रभावी उत्तर देता येईल. तिसरी दिशा म्हणजे क्षेत्रीय सहकार्य

आणि शेजारी राष्ट्रांशी विश्वासाचे संबंध. 'शेजारी प्रथम' धोरण अधिक प्रभावी करून दक्षिण आशियात भारताने विकास, व्यापार, ऊर्जा आणि आपत्ती व्यवस्थापनात नेतृत्व घ्यावे.

अ) धोरणात्मक शिफारसी म्हणून –

भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेत स्थायी सदस्यत्वासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अधिक ठोस राजनैतिक प्रयत्न करावेत.

हवामान बदल, पाणी सुरक्षा आणि पर्यावरणीय संकटांमध्ये जागतिक नेतृत्व घ्यावे.

मानवी हक्क, लोकशाही मूल्ये आणि शांती या तत्वांना परराष्ट्र धोरणाचा आधार बनवावे.

थोडक्यात, भारताची भविष्यातील दिशा ही आर्थिकदृष्ट्या शक्तिशाली, सामरिकदृष्ट्या सक्षम, तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत आणि नैतिक नेतृत्व करणारी जागतिक महासत्ता म्हणून ठरू शकते, अशी स्पष्ट चिन्हे दिसून येतात.

सारांश

स्वातंत्र्यानंतर भारताने जागतिक राजकारणात स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करत एक जबाबदार, शांततावादी आणि विकासाभिमुख राष्ट्र म्हणून उदय घेतला आहे. असंलग्न चळवळ, पंचशील तत्त्वे आणि शांततावादी परराष्ट्रनीती या आधारांवर भारताने शीतयुद्धाच्या तणावपूर्ण वातावरणातही स्वतःची सामरिक स्वायत्तता जपली. दक्षिण आशिया व हिंद महासागर क्षेत्रात भारताने स्थैर्य, सुरक्षा आणि विकासाचे नेतृत्व स्वीकारले असून "शेजारी प्रथम" धोरणातून प्रादेशिक सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. आर्थिक क्षेत्रात भारताने माहिती तंत्रज्ञान, डिजिटल अर्थव्यवस्था, उत्पादन, स्टार्टअप्स आणि नवउद्योग या क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती करून जागतिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले आहे. तंत्रज्ञान व नवउद्योगातील सहभागामुळे भारत ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत आहे. सामरिकदृष्ट्या भारताने संरक्षण क्षेत्रात आधुनिकीकरण, सायबर सुरक्षा, अंतराळ तंत्रज्ञान आणि नौदल क्षमता मजबूत करून आशिया-प्रशांत भागात प्रभावी भूमिका बजावली आहे.

जागतिक राजकारणात मानवी हक्क, लोकशाही मूल्ये आणि शांती हे विषय अधिक महत्त्वाचे होत आहेत. भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असल्याने या मूल्यांचे नैसर्गिक नेतृत्व करतो. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांतता मोहिमांमधील सहभाग हे भारताच्या मानवतावादी दृष्टिकोनाचे उदाहरण आहे. भविष्यात भारताने आर्थिक वाढ, संरक्षण क्षमता, क्षेत्रीय सहकार्य आणि तंत्रज्ञान नेतृत्व यांवर अधिक भर देणे आवश्यक आहे. हवामान बदल, ऊर्जा सुरक्षा, महासत्तांमधील संघर्ष आणि नवतंत्रज्ञानाचे आव्हान या नव्या वास्तवात भारत जागतिक सत्तासंतुलनाचा निर्णायक घटक बनू शकतो.

भारताची जागतिक राजकारणातील भूमिका ही स्वायत्त, संतुलित, विकासाभिमुख आणि नैतिक नेतृत्व करणारी अशी असून भविष्यकाळात भारत महासत्तेकडे वाटचाल करण्यास सक्षम आहे.

संदर्भसूची (References)

1. अप्पादुराई, ए. – भारताचे परराष्ट्र धोरण
2. श्यामसरन – How India Sees the World: Kautilya to the 21st Century
3. राजीव सिक्री – Challenge and Strategy: Rethinking India's Foreign Policy

4. C. Raja Mohan – Modi’s World: Expanding India’s Sphere of Influence
5. विदेश नीति अध्ययन मंडळ (IDSA) – India’s Strategic Thought
6. सुजाता मेहता – India and Global Governance
7. हर्ष पंत – Indian Foreign Policy: The Modi Era
8. Henry Kissinger – World Order (जागतिक राजकारणाचे व्यापक विश्लेषण)
9. Arvind Panagariya – India Unlimited: Reclaiming the Lost Glory (आर्थिक परिप्रेक्ष्यात)